ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

19-րդ դարի երկրորդ կեսից Արցախը դառնում է հայ պարբերական մամուլի կենտրոն: Այստեղ հայատառ թերթն ու ամսագիրն ավելի վաղ են ծնունդ առնում, քան Երևանում կամ Բաքվում:

Եվ պատահական չէ, որ Արցախի հենց առաջին պարբերականը կոչվել է «Հայկական աշխարհ», որի անդրանիկ համարը լույս է տեսել 1874 թ. ապրիլին: Ամսագրի տերն ու տնօրենը Խորեն Ստեփանեն էր՝ բարեկիրթ մի մարդ, որն ավարտել էր Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը և ստացել գիտական աստիճան: Նրա առաջին հոգսերից մեկը դառնում է ընթերցողների շրջանում հայ գրական լեզվի ժողովրդայնացումը, գրավոր ու բանավոր խոսքի համապատասխանեցումը:

Մի շարք ազգանպաստ նախաձեռնումների հեղինակ էր Խորեն Ստեփանեն: Նա շատ ջանքեր թափեց կենդանացնելու Արցախի հայոց թեմական դպրոցի տպարանը և այն հագեցնելու անհրաժեշտ սարքավորումներով:

«Հայկական աշխարհը» լայն ծրագիր ուներ: Անդրանիկ համարի խմբագրականում նշվում է, որ ամսագիրը հետապնդում է մի հիմնական նպատակ՝ բարձրացնել իր հայրենակիցների քաղաքական, կրթական, լուսավորական մակարդակը, մեծապես նպաստել ընթերցողների հայրենասիրական ոգու վերելքին, սեր ներարկել դեպի մայր ժողովուրդը, նրա մշակույթն ու արվեստը: Այդ նպատակով Խորեն Ստեփանեն տպագրեց հատվածներ Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից», դրվագներ մեր նախնիների հերոսական գործերից:

Արցախի առաջին պարբերականը պրոպագանդում էր գիրքը, լավ գիրքը համարելով մարդու գիտակցության վրա ներգործող ամենանուրբ ու ազդեցիկ գործոններից մեկը: Մի շարք առիթներով նա նշել է, որ մեր ժողովուրդը, ի բնե գրքապաշտ, հիմա գիրք չսիրելու իրավունք չունի: Եվ ամսագրի խմբագիր-հրատարակիչը, և՛ խմբագրության անդամներ Համբարձում Առաքելյանն ու Հովհաննես Քուչարեկյանը, և՛ առավել աչքի ընկած հոդվածագիրները, մեր մամուլի անխոնջ մշակներից Գրիգոր Արծրունին, Ներսիսյան ուսումնարանի հոգաբարձու Գրիգոր Իզմիրյանը և ուրիշներ իրենց ելույթներում ընդգծում էին, որ գիրքը մարդու հոգևոր սնունդն է, առանց որի նա կմնա անգետ, անբանական:

Արցախի պարբերական մամուլի պատմության մեջ ուշագրավ էջ է Շուշիի Մ. Մահտեսի-Հակոբյանի տպարանում 1881 թ. հրատարակված Նիկողայոս Տեր-Ավետիքյանի «Փնջա-Խոսնակ» պարբերականը: Այն մյուսներից տարբերվում էր ամենից առաջ նրանով, որ այստեղ ինքնուրույն ստեղծագործություններից բացի զետեղվում էին նմուշներ ռուս և եվրոպական դասականների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Հայնեի, Գյոթեի, Շիլլերի, Բայրոնի և այլոց ստեղծագործություններից:

Գրեթե նույնատիպ պարբերական էր «Գործը», որը լույս էր տեսնում Շուշիում 1882—84 թվականներին: Նրա հրատարակիչ-խմբագիրը՝ Սիմոն Հախումյանը, բնիկ արցախցի էր: Սկզբնական շրջանում աշակերտել էր հայտնի մանկավարժ Պետրոս Շանշյանին՝ Շուշիի թեմական դպրոցում, այնուհետև սովորել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Երիտասարդ արցախցին չի բավականացել միջնակարգ կրթությամբ, խորամուխ է եղել առանձին գիտությունների մեջ, տիրապետել մի քանի լեզուների, ուսանել Փարիզի Սորբոնի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում:

19-րդ դարի վերջերին Արցախի պարբերական մամուլի պատմության մեջ ուշագրավ է Տիգրան Նազարյանի գործունեությունը: Ամենից առաջ նշենք, որ նա 1881 թվականին Շուշիում հիմնադրել է հրատարակչական գրասենյակ, ապա հոգ տարել հրատարակիչների, երիտասարդ լրագրողների պատրաստման դասընթացներ բացելու մասին: Նրա նպատակն էր լրագրողներին, մայրենի լեզվից բացի, սովորեցնել անգլերեն, իտալերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և այլ լեզուներ, զինել նրանց հայ և այլ ժողովուրդների գրականության ու մշակույթի պատմությամբ, կովկասագիտությամբ ու հոգեբանությամբ:

Հիրավի, նա մեծ հոգատարություն էր ցուցաբերում նրանց նկատմամբ, ովքեր իրենց տպագիր ճշմարտացի խոսքով ցանկանում էին օգնել Արցախի աշխատավորությանը՝ հաղթահարելու կյանքի արատավոր կողմերը, ովքեր անձնազոհությամբ էին կրում ազնիվ մարդու անունը:

1890-ական թվականներին Արցախի պարբերական մամուլի պատմության մեջ [illegible] ականավոր բանաստեղծ Երվանդ Լալայանի «Ազգագրական հանդեսի» առաջին համարի լույս ընծայումը: Այն իրագործվում է Մ. Մահտեսի-Հակոբյանի տպարանում, 1896 թվականին: Խմբագիր-հրատարակիչ Ե. Լալայանը հանդեսի անդրանիկ համարում գրում է. «Մենք չենք խոստանում հրաշքներ գործել, որովհետև այս ձեռնարկությունն անհատական գործ չէ և սոսկ մին տաղանդից չէ կախված... Մեր հանդեսը կդառնա ժողովրդական կյանքի ճշմարիտ հայելի, մի շտեմարան, որտեղից վիպասանն յուր նյութը կվերցնե ազգային վեպ ստեղծելու, լեզվաբանը՝ բառեր ու ձևեր կքաղե՝ ազգային լեզուն հարստացնելու և օտարամոլությունից ազատելու... բժիշկը նրա ցավերը կտեսնե՝ սպեղանիներ հասցնելու, ուսուցիչը մանկան ընտանեկան կյանքը կըմբռնե՝ այն բարեփոխելու, իսկ գիտնականը՝ յուր նյութը կվերցնե գծելու էվոլյուցիոնի օրենքներով: Այսպես՝ այս ձեռնարկությունը ծառայում է ինչպես ազգության, այնպես էլ գիտության»:

1897—1910 թթ. հայ պարբերական մամուլի համար ծանր ժամանակաշրջան էր. դա ամենից առաջ բացատրվում է Ռուսաստանի քաղաքական իրավիճակով: Եվ այդ տարիներին Արցախում ևս չի հրատարակվում ոչ մի պարբերական: Առաջին թերթը, որ լույս է տեսնում 20-րդ դարի սկզբին՝ 1911 թվականին, «Ղարաբաղն» էր, որը հիմնականում խմբագրում էր մեր անվանի արձակագիր Վրթանես Փափազյանը: Երկու տարիների ընթացքում լույս տեսած 74 համարները հայելու պես ցոլացնում են գավառի առօրյան: Թերթին ակտիվորեն աշխատակցել են և՛ հասարակական, և՛ քաղաքական գործիչներ, և՛ արվեստագետներ, և՛ գրողներ ու փորձառու լրագրողներ: Արժե նշել, օրինակ, մեր անվանի գրող Պերճ Պռոշյանին, Խորեն Բոռյանին, Գրիգոր Ներսիսյանին, Լևոն Աթաբեկյանին, Առաքել Առաքելյանին, Լևոն Վարդունուն և ուրիշների, որոնք հանդես էին գալիս և՛ հրապարակախոսական ելույթներով, և՛ գեղարվեստական ստեղծագործություններով:

1911—14 թթ. Արցախում հրատարակվում են երկու ռուսերեն թերթ՝ «Շուշինսկի լիստոկ» և «Շուշինսկայա ժիզն»: Երկուսի խմբագիրներն էլ հայեր էին՝ Շամիլ Մելիք-Ղարագյոզյանը և Ստեփան Մանջինյանը:

Արցախում 1905—17 թթ. ստեղծվել էին աշակերտական կազմակերպություններ, որոնցից շատերն ունեին իրենց տպագիր օրգանները: Հայտնի են իրենց կազմակերպությունների անուններով կոչվող «Միրաժ» և «Միություն», ինչպես նաև «Միծաղ», «Պայքար», «Սրինգ», «Աշակերտ» և այլ թերթեր:

Նախախորհրդային Արցախում լույս տեսած պարբերականների թվում ուրույն տեղ ունեն «Փայլակը» (1915—17), «Միածանը» (1916), «Նեցուկը» (1917), «Ղարաբաղի սուրհանդակը», «Արցախը» (1918), «Նոր կյանքը» (1919) և այլն: Դրանց մեջ հատկապես առանձնանում են «Փայլակը» և «Նեցուկը»:

«Փայլակը» սկսեց լույս տեսնել այն օրերին, երբ շարունակվում էր համաշխարհային պատերազմը: Թերթի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը դառնում է այդ զավթողական պատերազմի վերջ տալուն, կեղծ հայրենասիրության դեմ պայքարին, մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած փախստականների տեղավորմանը նվիրված նյութերի հրապարակումը:

Արդյունավետ էին գործում «Արցախը», «Ղարաբաղի սուրհանդակը», «Նոր կյանքը» և այլ պարբերականներ, որոնց հիմնական թեման հայրենի Արցախի առօրյան էր, Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության նկրտումների բացահայտումն ու մերկացումը:

Թերթերը հաղորդում էին, օրինակ, որ 1917 թվականի վերջերից սկսած Արցախն ընդհանրապես և Շուշին մասնավորապես գտնվում էին թուրքերի պաշարման օղակի մեջ: Զավթիչները ամեն կերպ ձգտում էին հայկական երկրամասը ներարկել իրենց, բռնության տակ պահել նրա հայությանը: Հայ տպագիր օրգանները բացեիբաց գրում էին, թե ինչ պետք էր անել այդ վիճակից դուրս գալու համար: Հանգամանորեն լուսաբանվում էին այդ նպատակով հրավիրված Արցախի հայության համագումարները:

Արցախի հայ ժողովուրդը, նրա ղեկավար գործիչները ամեն ինչ անում էին, որպեսզի տարածքային ու քաղաքական հարցերը լուծվեն ոչ թե զենքի ուժով, այլ բանակցությունների ճանապարհով: Հատկապես «Արցախ» թերթը գրում էր, որ Ադրբեջանը իրավունք չունի որևէ տարածքային պահանջներ ունենալ: Ադրբեջանը, շեշտում էր թերթը, մոռացել է, որ նա ինքնուրույն պետություն չի ունեցել և չունի, մինչև ռուսական բանակի մուտքը կազմում էր Արևելյան Պարսկաստանի մի մասը: 1919 թ. մարտի 23-ի համարում «Արցախը» կոչ է տպագրում ուղղված «Ղարաբաղի հայ ժողովրդին»: Այն սկսվում է այսպես. *«Ադրբեջանական կառավարությունը ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնելով՝ իր թաթն է մեկնել Ղարաբաղի հայության կենտրոնին՝ Շուշուն: Մեր մեկ ամիս առաջ գեներալ նահանգապետի պաշտոնով ուղարկվել էր Խոսրով-բեկ Սուլթանովը: Նա և իր համախոհները ամեն կերպ աշխատում էին ոտնահարել Ղարաբաղի հայության պատիվն ու արժանապատվությունը: Նրանք ոչ մի կերպ չէին հաշտվում այն մտքին, որ Հայկական Ղարաբաղը՝ պատմական Արցախը, երբեք չի ենթարկվելու Ադրբեջանին: Ամեն կերպ պիտի աշխատել, որ Ադրբեջանը չկարողանա ոտնահարել Ղարաբաղի հայության անկապտելի իրավունքները»:*

«Նոր կյանք» շաբաթաթերթը առանձին նյութեր է նվիրել այն փաստին, թե ինչպես Արևելյան Անդրկովկասի մահմեդականությունը, հենվելով թանկական ուժի վրա, անցյալ տարվա (այսինքն 1918 թ.) մայիսի վերջին իրեն անկախ հայտարարեց: Այդ անկախությունը նա կապեց Գանձակի և Բաքվի նահանգների հետ՝ տալով նրանց Ազերբայջան անունը: Սա առանց հապաղելու սկսեց վայրագությունների և խժդժությունների միջոցով ձգտել իրեն միացնել Զանգեզուրի և Ղարաբաղի շուրջ 300 հազար հայ ազգաբնակչությանը՝ հակառակ վերջինիս ցանկությանը: «Ռազմի պահանջը» խմբագրական հոդվածում թերթը շեշտում էր, որ *«այդ գավառների հայությունն իրենից վանեց այդ նոր բռնությունը և զենքը ձեռքին բոլոր ուժով պայքարեց թե՛ տաճիկ բանակի դեմ, որ եկել էր Ադրբեջանի գաղափարները բռնի ուժով իրագործելու, և թե՛ նորաստեղծ Ադրբեջանի հորդաների դեմ»:*

«Նոր կյանքը» գրում էր նաև, որ նման վիճակը, ստեղծված անիշխանությունը վերացնելու համար անհրաժեշտ է ժողովրդի կամքն ու նրա ցանկություններն արտահայտող մի կազմակերպություն, ուր համախմբված լինեն ազնիվ ու տոկուն մարդիկ: «Ղարաբաղի գյուղացին չպիտի բավականանա միայն ագիտության դեմ պայքար մղելով,— նշում է պարբերականը,— նա պիտի կարողանա իր առանձին կյանքը կուլտուրական ճանապարհով կարգավորել: Նա պիտի հանդես գա ոչ միայն իբրև կռվող, այլև՝ ստեղծող»:

Թերթերը խոր ցավով էին անդրադառնում Արցախի կենտրոնի՝ Շուշիի ողբերգությանը: 1920 թ. մարտի 23-ին անզուգական Շուշին այրվում է բոցերի մեջ: Թաթար-ադրբեջանցիները, մուսավաթական իշխանությունների բնյադրանքով, կոտորում են Շուշիի հայերին, հրկիզում նրանց տները, հայկական մասում գտնվող հիմնական շինությունները, հիմնարկները, խանութները... Թուրքական վանդալները չէին բավարարվում մարդկային զոհերով, Շուշիի ու մի շարք գյուղերի հրկիզումներով: Նրանց վանդալային վերաբերմունքին գումարվում է նաև դարերով հայերի կողմից պատրաստած կոթողների ոչնչացումը: «Նոր կյանքի» վկայությամբ, թուրքերը Ամարասի սուրբ Գրիգորիս վանքը ավերել ու թալանի են ենթարկել և շարունակում են նույն վանդալիզմը մյուսների նկատմամբ:

Մեր պրպտումները հասան վերջնական արդյունքի. նախախորհրդային Արցախում լույս են տեսել 19 անուն հայերեն և 2 անուն ռուսերեն տպագիր օրգաններ, որոնց դերը ինչպես Արցախի կյանքում, այնպես էլ հայ պարբերական մամուլի պատմության մեջ՝ անժխտելի է:

Սերտա ԱՎԱԳՅԱՆ
Դոցենտ